

Νεοελληνικός Διαφωτισμός, πολιτισμικές ζυμώσεις και ιδεολογικά ρεύματα πριν την Επανάσταση του 1821

Διάγραμμα ύλης

1. Διανοητική και πολιτισμική ιστορία του ελληνορθόδοξου κόσμου στην πρώιμη νεωτερικότητα: Γενική επισκόπηση

Η ενότητα παρουσιάζει τις έννοιες και τα ζητούμενα της διανοητικής και της πολιτισμικής ιστορίας των πρώιμων νεότερων χρόνων και παρέχει μια γενική επισκόπηση στον τρόπο, με τον οποίο έχουν εξεταστεί τα ζητήματα αυτά στην ιστοριογραφία για τον κόσμο των ελληνορθόδοξων υπό οθωμανική κυριαρχία. Στόχος είναι η ένταξη και κατανόηση της ελληνικής περίπτωσης στο πλαίσιο της ευρύτερης ευρωπαϊκής, βαλκανικής και οθωμανικής εμπειρίας. Στο πλαίσιο του μαθήματος συνοψίζονται οι ιδεολογικοί και πολιτισμικοί προσανατολισμοί των ελληνορθόδοξων από τα μέσα του 15ου αιώνα, σκιαγραφείται η φυσιογνωμία και η εξέλιξη των εκπαιδευτικών θεσμών και εκτίθεται η σχέση εγγραμματοσύνης και προφορικότητας. Αναλύονται τα διανοητικά σχήματα για την αιτιολόγηση και νομιμοποίηση της οθωμανικής κατάκτησης ως αποτέλεσμα της θείας βούλησης (τιμωρία των ορθόδοξων λόγω των αμαρτιών τους και διατήρηση της ορθής πίστης υπό το οθωμανικό καθεστώς θρησκευτικής ανοχής). Υπογραμμίζονται οι διαδικασίες και η λογική της διάχυσης του προνοιακού σχήματος στο κοινωνικό σώμα από την Εκκλησία, και εξετάζεται η πορεία του στο χρόνο. Παράλληλα, αναλύονται οι αποκαλυπτικές και χρησμολογικέςπίστεις και προσδοκίες.

2. Το σχήμα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού

Η ενότητα εξετάζει εποπτικά τη γενεαλογία, την ανάδυση και την ωρίμανση του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού υπό το φως της διανοητικής, κοινωνικής και πολιτισμικής ιστορίας. Παρουσιάζεται η εξέλιξη της κριτικής σκέψης από τον καρτεσιανό ορθολογισμό, τον εμπειρισμό του Locke και την επίθεση στη δεισιδαιμονία του Spinoza μέχρι τη σύγκρουση με τον δογματισμό, την αμφισβήτηση της ιδεολογικής κυριαρχίας της καθολικής Εκκλησίας, τη χειραφέτηση της νόησης και τον εκδημοκρατισμό της γνώσης εκ μέρους στοχαστών όπως ο Kant, ο Βολταίρος και ο Diderot. Παράλληλα η ενότητα εκθέτει τα πολιτικά διακυβεύματα του Διαφωτισμού, την ανάδυση του φιλελευθερισμού και τη θεωρία του φυσικού δικαίου από τον Montesquieu στον Rousseau. Στο πλαίσιο αυτό εξηγείται η στενή σχέση του Διαφωτισμού με την ανάπτυξη πολιτικών κινήματων και, κυρίως, με τη Γαλλική Επανάσταση του 1789, αλλά και η συμβολή του Διαφωτισμού στις ευρύτερες πολιτισμικές αλλαγές, δηλαδή την άνοδο της εκκοσμίκευσης, την έμφαση στον ρόλο της καθολικής εκπαίδευσης, την αμφισβήτηση της θεολογικής νομιμοποίησης των εξουσιών και την πίστη στην ανθρώπινη δράση και την πρόοδο.

3. Η ανάδυση του ελληνικού Διαφωτισμού

Στην ενότητα αυτή παρουσιάζονται οι εστίες πρόσληψης και ανάπτυξης των νεωτερικών ιδεών και πολιτισμικών προταγμάτων. Εκτίθεται η συμβολή της φαναριώτικης διανόησης σε μια κοσμοπολιτική αντίληψη για την επιστημονική έρευνα, την πολιτική φιλοσοφία και αρετή, και τα πολιτισμένα ήθη. Εξετάζεται η δράση του μοναχού και δασκάλου Μεθόδιου Ανθρακίτη, η πρόσληψη στοιχείων της ορθολογικής ευρωπαϊκής φιλοσοφίας, η διατύπωση ενός αιτήματος ελευθερίας της σκέψης και της διδασκαλίας, και η καταδίκη του από την Εκκλησία, ενώ παράλληλα

συνοψίζονται οι εκπαιδευτικές και φιλοσοφικές αναζητήσεις λογίων των Επτανήσων στο πρώτο μισό του 18ου αιώνα. Στη συνέχεια, η ενότητα επικεντρώνεται στην πρώτη μεθοδική ανάπτυξη της διαφωτιστικής σκέψης και διδασκαλίας με βάση τον Ευγένιο Βούλγαρη και δευτερευόντως τον Νικηφόρο Θεοτόκη. Εξηγείται η αποφασιστική στροφή προς την ορθολογική φιλοσοφία, την ανεξαρτησία της σκέψης και της συνείδησης και την επιστημονική έρευνα, όπως και η προσπάθεια συμφιλίωσης των τελευταίων με την ορθόδοξη θεολογική παράδοση. Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στη διδακτική δράση του Βούλγαρη στην Αθωνιάδα Σχολή, και επισημαίνεται η κοινωνική και πολιτισμική λειτουργία των νέων εκπαιδευτικών κέντρων.

4. Η επίπονη εμβάθυνση του Διαφωτισμού

Η ενότητα ασχολείται με την εμβάθυνση του διαφωτιστικού στοχασμού στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα από λογίους όπως ο Ιώσηπος Μοισιόδαξ, ο Δημήτριος Καταρτζής, ο Χριστόδουλος Παμπλέκης και, στη συνέχεια, ο Γρηγόριος Κωνσταντάς και ο Δανιήλ Φιλιππίδης. Παρουσιάζονται εποπτικά η διαμόρφωση φιλελεύθερων αιτημάτων στην εκπαίδευση, η εξέλιξη της πολιτικής σκέψης από την πεφωτισμένη απολυταρχία στα δημοκρατικά ιδεώδη, η χρήση της δημόσιου γλώσσας, η πρόσληψη του εγκυκλοπαιδισμού, η πολιτισμική γεωγραφία και η σύλληψη των ελληνορθόδοξων ως μιας χωριστής πολιτικής κοινωνίας. Επισημαίνεται ο ρόλος των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών και της ελληνικής διασποράς στην κεντρική Ευρώπη, η σημασία των μεταφράσεων έργων της ευρωπαϊκής γραμματείας για την εξοικείωση και τον διάλογο με τις νεωτερικές ιδέες, και τονίζεται η δυναμική του διαφωτιστικού κινήματος προς όλο μια όλο και πιο κριτική αντιμετώπιση της πολιτικής, της κοινωνίας και της κουλτούρας. Στο πλαίσιο αυτό, επισημαίνεται η σύγκρουση του Μοισιόδακα και, αργότερα, του Παμπλέκη, με συντηρητικούς και εκκλησιαστικούς κύκλους και εκτίθεται η διαδικασία συγκρότησης της νεωτερικής υποκειμενικότητας.

5. Αδαμάντιος Κοραής

Η ενότητα είναι αφιερωμένη στη δράση και το έργο του Αδαμάντιου Κοραή. Εξετάζεται η πορεία του από τη Σμύρνη στην Ολλανδία, τη Γαλλία και, τελικά, το Παρίσι, και σκιαγραφούνται τα αντίστοιχα πολιτισμικά, διανοητικά και κοινωνικά περιβάλλοντα: η Ευαγγελική Σχολή της Σμύρνης, οι διασπορικές πρακτικές των ελληνορθόδοξων εμπόρων, το εκκοσμηκευμένο περιβάλλον του Άμστερνταμ, οι σπουδές στη Γαλλία και η συμμετοχή στους κοινωνικοπολιτικούς και ιδεολογικούς κραδασμούς που προκαλεί η Επανάσταση του 1789. Εξετάζεται η συγκρότηση της προσωπικότητας και της σκέψης του Κοραή, η ανάδειξή του σε κορυφαίο εκπρόσωπο του Διαφωτισμού και διαμεσολαβητή με τις εξελίξεις στη δυτική Ευρώπη, και η δημιουργία ενός εκτενούς δικτύου συνεργατών του από το Παρίσι μέχρι τις περιοχές υπό οθωμανική κυριαρχία. Παράλληλα με τη φιλολογική του δράση, τη δράση του για την ανάπτυξη της εκπαίδευσης, την κριτική του στάση απέναντι στην Εκκλησία και τη γλωσσική του θεωρία, επισημαίνεται η συμβολή του στην ελληνική εθνική συγκρότηση και στην πορεία προς την πολιτική χειραφέτηση.

6. Τα πολιτισμικά και πολιτικοκοινωνικά προτάγματα του Διαφωτισμού και οι «διαφωτισμοί μέσα στον Διαφωτισμό»

Η ενότητα συνοψίζει τις κύριες κατευθύνσεις του ελληνικού Διαφωτισμού, τις αντιπαραθέτει στις κοινωνικοπολιτικές και πολιτισμικές πραγματικότητες των ελληνορθόδοξων υπό οθωμανική κυριαρχία και εκθέτει την εξέλιξή τους στον χρόνο: το περιεχόμενο και η φιλοσοφία της εκπαίδευσης, η συζήτηση για ένα ελληνικό γλωσσικό όργανο, ο προβληματισμός και οι αναζητήσεις για την πολιτική εξουσία, η

ανάδυση μιας ελληνικής ταυτότητας και η ιχνηλάτησή της στον χρόνο και τον χώρο, η σχέση με τη θρησκεία και την ορθόδοξη Εκκλησία, η άσκηση κοινωνικής κριτικής και η προώθηση της στενής σχέσης με την εκκοσμηκευμένη Ευρώπη της νεωτερικής επιστήμης και της πολιτικής χειραφέτησης. Στο πλαίσιο αυτό, ανακεφαλαιώνονται τα όσα έχουν εκτεθεί στις τρεις προηγούμενες ενότητες, έρχονται σε σύγκριση με πηγές που αναφέρονται στην καθημερινή εμπειρία και τις αντιλήψεις των ελληνορθόδοξων την ίδια εποχή και εντοπίζονται οι συμπεριφορές προσώπων και κοινωνικών ομάδων ανάμεσα στην πρόσληψη του Διαφωτισμού και την εναντίωση σ' αυτόν.

7. Ο Διαφωτισμός ως ρήξη

Η ενότητα παρουσιάζει τις πλέον ριζοσπαστικές εκφάνσεις του Διαφωτισμού στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα: την κοινωνική κριτική, τον αντικληρικαλισμό και την πολιτική χειραφέτηση. Στο πλαίσιο αυτό εξετάζεται εποπτικά η επαναστατική δράση και η πολιτική θεωρία του Ρήγα Βελεστινλή, και εντοπίζεται η σχέση των δημοκρατικών πεποιθήσεών του με τις διακηρύξεις της Γαλλικής Επανάστασης και με τη δράση του Ναπολέοντα. Αναλύεται το ιδεολογικό στίγμα έργων και κειμένων όπως η *Ελληνική Νομαρχία* και παρουσιάζεται η εξέλιξη του Αθανάσιου Ψαλίδα από τον μετριοπαθή προς τον ριζοσπαστικό Διαφωτισμό. Η ενότητα εκθέτει επίσης την αντικληρικαλική τάση του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού μέσα από κείμενα όπως το *Περί θεοκρατίας* του Χριστόδουλου Παμπλέκη και ο *Λίβελλος κατά των αρχιερέων*, και αναδεικνύει τη σημασία του αντικληρικαλισμού ως κριτικής των πολιτικοκοινωνικών σχέσεων εξουσίας στο οθωμανικό πλαίσιο. Την ανάλυση συμπληρώνει η εξέταση της σάτιρας του *Ρωσαγγλογάλλου* τόσο με την επίθεση ενάντια στα ανώτερα στρώματα των ελληνορθόδοξων υπό οθωμανική κυριαρχία (ανώτερος κλήρος, Φαναριώτες, προεστοί, έμποροι) όσο και με την επίκριση της πολιτικής των ευρωπαϊκών Δυνάμεων.

8. Τα εκπαιδευτικά κέντρα

Η ενότητα παρουσιάζει την ανάδυση και την εξέλιξη των εκπαιδευτικών θεσμών που έγιναν κέντρα του Διαφωτισμού. Εντοπίζει τη γεωγραφική τους κατανομή στον οθωμανικό χώρο (Ηπειρος, δυτική Μακεδονία, δυτική Μικρά Ασία) και επισημαίνει τη σχέση τους με τη συγκρότηση μιας εξωστρεφούς κοινωνικής ομάδας εμπόρων, με την ιδιότυπη θέση του Αγίου Όρους (Αθωνιάς Σχολή) ως κέντρου συνάντησης ανθρώπων από ολόκληρο τον κόσμο της ορθοδοξίας αλλά και, στην περίπτωση των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, με τις πολιτικές αξιώσεις των κοσμοπολιτικών φαναριωτικών κύκλων. Εξετάζεται ο προσανατολισμός και οι εκπαιδευτικές πρακτικές των νέων σχολείων, οι πολιτισμικές αλλαγές στις οποίες έδωσαν ώθηση (π.χ. ο εξαρχαϊσμός ονομάτων των μαθητών στις Κυδωνίες), και οι διαμάχες που έλαβαν χώρα γύρω από αυτά, ιδιαίτερα στη Σμύρνη (Φιλολογικό Γυμνάσιο), στις Κυδωνίες (Ακαδημία Κυδωνιών) και στη Χίο (Νέα Σχολή). Με αφορμή τις διαμάχες αυτές που έφεραν σε αντίθεση διαφωτιστές δασκάλους και λογίους (Θεόφιλος Καΐρης, Βενιαμίν Λέσβιος, Κωνσταντίνος Κούμας, Νεόφυτος Βάμβας, Αθανάσιος Ψαλίδας) με συντηρητικούς κύκλους από τις εκάστοτε κοινότητες (προεστούς, συντεχνίες) και κυρίως με εκπροσώπους του Αντιδιαφωτισμού (Αθανάσιος Πάριος), σκιαγραφούνται εισαγωγικά οι κοινωνικοπολιτικές συγκρούσεις που όξυνε και εξέθρεψε ο Διαφωτισμός και οι πολιτισμικές τους συνιστώσες.

9. Έντυπος λόγος και μάχη των ιδεών

Η ενότητα παρουσιάζει την έκρηξη της ελληνικής εκδοτικής παραγωγής και την πρωτοφανή ποσοτική και ποιοτική αύξηση των έργων που δεν εντάσσονταν στο πλαίσιο της θρησκευτικής και θεολογικής θεματολογίας. Εκτίθενται τα εκδοτικά

κέντρα του ελληνικού βιβλίου και εξηγείται η κυρίαρχη θέση της Βιέννης στις εκδόσεις έργων του Διαφωτισμού, η οποία αφήνει πίσω το παραδοσιακό εκδοτικό κέντρο της Βενετίας. Αναδεικνύεται η στενή σχέση ανάμεσα στην εκδοτική δραστηριότητα και στις εμπορικές παροικίες της Διασποράς, και παρουσιάζονται οι εκδόσεις ελληνικών εφημερίδων και περιοδικών (π.χ. *Λόγιος Ερμής*), όπου λαμβάνει χώρα η επικοινωνία ανάμεσα στους λογίους, η ανταλλαγή ιδεών και η πολεμική, αλλά και η πληροφόρηση για τα ελληνικά πράγματα. Εξηγείται η σημασία της ανόδου του έντυπου λόγου ως πολιτισμικής πρακτικής για τη συγκρότηση της κοινής γνώμης και της «φαντασιακής κοινότητας» του έθνους, εκτίθεται η ίδρυση νέων τυπογραφείων και στην οθωμανική επικράτεια και παρουσιάζεται η λειτουργία του εντύπου ως οχήματος πολιτικής δράσης, όπως π.χ. στα επαναστατικά φυλλάδια του Ρήγα Βελεστινλή, και ως αρένας ιδεολογικής σύγκρουσης, με χαρακτηριστική στιγμή την έκδοση της *Διδασκαλίας πατρικής* και της *Αδελφικής διδασκαλίας* το 1798.

10. Ο Αντιδιαφωτισμός

Η ενότητα είναι αφιερωμένη στη διαμόρφωση και την εξέλιξη του ελληνικού Αντιδιαφωτισμού από τον ύστερο 18ο μέχρι τον πρώιμο 19ο αιώνα. Σκιαγραφούνται οι ιδεολογικές και πολιτισμικές του καταβολές, εκτίθεται η σχέση του με την Εκκλησία και σημειώνεται η τροφοδότησή του από μια μερίδα ορθόδοξου ζηλωτισμού με απαρχές το Άγιο Όρος και την κίνηση των Κολλυβάδων και με ηγετική μορφή τον λόγιο μοναχό Αθανάσιο Πάριο. Επισημαίνεται η θεματολογία του αντιδιαφωτιστικού λόγου, όπως και η διεύθυνσή του σε ευρύτερα στρώματα των ελληνορθόδοξων, και παρουσιάζονται οι εσωτερικές αντιφάσεις του Αντιδιαφωτισμού ανάμεσα στην υπεράσπιση του υφιστάμενου πολιτικού καθεστώτος και σε ένα πρόγραμμα αναδιαμόρφωσης και ανακαίνισης της ορθόδοξης ταυτότητας. Στο πλαίσιο αυτό, εκτίθεται η έμφαση του Αντιδιαφωτισμού στο αυτόκλητο μαρτύριο εκ μέρους εξισλαμισμένων χριστιανών και η προώθηση της λατρείας των μαρτύρων ως αγίων. Τέλος, εξηγείται η αναδοχή στοιχείων του Αντιδιαφωτισμού από την Εκκλησία και οι συντονισμένες ενέργειες για την περιθωριοποίηση του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού τις πρώτες δεκαετίες του 19ου αιώνα.

11. Κοινωνικές διαμάχες και Διαφωτισμός

Συνοψίζονται εποπτικά τα όσα εκτέθηκαν στις προηγούμενες ενότητες σχετικά με τους κοινωνικούς κραδασμούς που επιφέρει και οξύνει ο Διαφωτισμός και γίνεται περαιτέρω εμβάθυνση. Επισημαίνονται οι κοινωνικές βάσεις του Διαφωτισμού (έμποροι, σπουδαστές, παροικίες), σκιαγραφούνται κοινωνικά οι εκπρόσωποί του και εξηγείται το ότι πολλοί από αυτούς, ιδιαίτερα στην πρώτη φάση του κινήματος, προέρχονται από τον κόσμο της Εκκλησίας και του μοναχισμού. Παρουσιάζεται μέσα από ποικίλες πηγές το κοινωνικό και πολιτισμικό αποτύπωμα του Διαφωτισμού (έμφαση στα «πολιτισμένα ήθη», σεβασμός στα επιστημονικά επιτεύγματα της Ευρώπης, ενδιαφέρον για τις πολιτικές εξελίξεις, πρόσληψη της έννοιας της κοινωνικής προόδου) και αναδεικνύονται τα όριά του. Εξηγείται η στάση των ποικίλων κοινωνικών στρωμάτων απέναντι στον Διαφωτισμό και παρουσιάζονται οι συγκρούσεις που συνδέονται με αυτόν. Ιδιαίτερη σημασία δίνεται στον τρόπο, με τον οποίο ο Διαφωτισμός παρεμβαίνει στις κοινωνικές διεργασίες και, αντί να τις εκφράζει απλώς, τις αναπροσαρμόζει σε ένα νέο σχήμα που, με τη διαμεσολάβηση των παροικιών, εντάσσει με ριζικό τρόπο τον κόσμο των ελληνορθόδοξων στις ευρωπαϊκές κοινωνίες της νεωτερικότητας.

12. Διαφωτισμός, εθνική συγκρότηση και επανάσταση

Η ενότητα παρουσιάζει τον ρόλο του Διαφωτισμού ως καταλύτη της ελληνικής εθνογένεσης. Εκθέτει τον τρόπο, με τον οποίο η πολιτική θεωρία και η κοινωνική κριτική των διαφωτιστών, σε συνδυασμό με τις κοινωνικο-οικονομικές και πολιτισμικές αλλαγές της εποχής, συμβάλλει στον μετασχηματισμό των ελληνορθόδοξων υπηκόων του σουλτάνου στο νεωτερικό υποκείμενο του έθνους. Εξηγείται ο ρόλος του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού στην ελληνική εθνική συγκρότηση και στην ανάκληση ιδεωδών πολιτικής αρετής, πατριωτισμού και ηρωισμού. Εξηγούνται οι σημασιολογικές διαφορές και αμφιταλαντεύσεις ανάμεσα στους όρους «Ρωμαίοι», «Γραικοί» και «Έλληνες» και η πορεία προς την ανάδειξη της ελληνικής ταυτότητας. Η ενότητα ανατρέχει σε όσα εκτέθηκαν προηγουμένως, ιδιαίτερα στη δράση του Ρήγα Βελεστινλή, στα κείμενα του Κοραή και στα πολιτικά φυλλάδια των διαφωτιστών, και επισημαίνει τη λειτουργία του Διαφωτισμού στην εμπέδωση του αιτήματος της πολιτικής χειραφέτησης και στην επαναστατική συγκρότηση της κοινωνίας.

13. Η συνεχής σημασία του Διαφωτισμού

Η τελευταία αυτή ενότητα είναι αφιερωμένη σε δύο ζητήματα. Από τη μια, συνοψίζει την ευρωπαϊκή διάσταση του ελληνικού Διαφωτισμού και τον τρόπο, με τον οποίο τα θεμελιώδη ζητήματα της πολιτικής χειραφέτησης και της προόδου αντιμετωπίστηκαν από τους Διαφωτιστές σε σχέση με τις κοινωνικές και πολιτισμικές πραγματικότητες του ελλαδικού χώρου. Παράλληλα με την ανακεφαλαίωση και εμπέδωση των όσων εκτέθηκαν προηγουμένως, η ενότητα επιζητεί να προβληματίσει τις φοιτήτριες και τους φοιτητές σχετικά με την ιστορική αλλαγή και τη νοηματοδότησή της στην ιστοριογραφία και τη συλλογική μνήμη. Από την άλλη, και σε συνέχεια αυτού, η ενότητα προχωρεί σε μια σύντομη και περιεκτική έκθεση της ιστοριογραφίας για τον Διαφωτισμό από τον Κ.Θ. Δημαρά και εξής, δείχνοντας πως η σχετική ιστορική έρευνα ανατροφοδοτείται συνεχώς με νέα ερωτήματα σε συνεχή διάλογο με τις ευρύτερες κοινωνικές ανησυχίες, τις ελπίδες και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουμε.